

Fârâbî’de Mutluluk ve Mantık İlişkisi

Nuriye MERKİT¹

Öz: Mutluluk kavramı Fârâbî felsefesinin merkezî kavramıdır. Ona göre mutluluk insanî yetkinliğin en üst noktası ve insanın doğal amacıdır. İnsanı bu hayatta dünya mutluluğuna ve öteki dünyada sonsuz mutluluğa ulaştıracak olan dört tür erdem vardır. Bunlar teorik erdemler, düşünme erdemleri, ahlakî erdemler ve sanatsal erdemlerdir. Düşünme erdemleri teorik erdemlere bağlı iken, ahlakî erdemler ile sanatsal erdemler de düşünme erdemlerine ve teorik erdemlere bağlıdır; çünkü iyinin ve kötünün belirlenmesi, sanatsal ve meslekî becerilerin kazanılması bilgiyle mümkün olmaktadır. Bu bağlamda mutluluk iyiyi kötüden, doğruyu yanlıştan ve güzeli çirkinden ayırma meselesidir. İnsanın bu ayrımı yapması ise iyinin doğru bilgisine ulaşmasıyla yani ‘iyi ayırt etme gücü’yle mümkün olmaktadır. Fârâbî ‘iyi ayırt etme gücü’yle sağlam bir mantık bilgisine sahip olmayı kastetmektedir. Bu nedenle ona göre mantık bilmeyen insanın en üstün iyi olan mutluluğa ulaşması söz konusu değildir. Mantık, hem bağımsız bir disiplin, hem de insanı hakikate yani en üstün mutluluğa ulaştıracak olan ilimler için hazırlık niteliğinde bir alet ilmidir.

Anahtar Kelimeler: Fârâbî, Mantık, Bilgi, Erdem, Mutluluk.

The Relationship Between Happiness and Logic in Al-Farabi

Abstract: The concept of happiness is the central notion in Al-Farabi’s philosophy. According to him, happiness is the highest degree of human competence and the natural purpose of man. There are four types of virtues that will lead man to happiness in this life and eternal happiness in the afterlife. These are theoretical, intellectual, moral, and, artistic virtues. Whereas intellectual virtues depend on theoretical virtues, moral and artistic virtues depend on the virtues of intellectual and theoretical virtues, because the determination of good and evil and the acquisition of artistic and professional skills are possible with knowledge. In this context, happiness is a matter of distinguishing good from evil, right from wrong, and beautiful from ugly. People can make this distinction only by reaching the right knowledge of the good, that is, the competence of distinguishing good. By this competency, Farabi refers to having a compelling logic knowledge. Therefore, according to him, it is not possible for a person who does not know logic to attain the highest happiness. Logic is both an independent discipline and preparatory science of means for the knowledge that will make people to reach the truth, that is, the highest happiness.

Keywords: Al-Farabi, Logic, Knowledge, Virtue, Happiness.

¹ Dr., nry_merkit@hotmail.com,  ORCID: 0000-0001-6480-2078

Giriş

Batı dünyasında Alfarabi, Alfarabius ve Abunaser isimleriyle tanınan Fârâbî (ö. 339/950) dinî ve tabii ilimler hakkında iyi bir eğitim aldıktan sonra başta Buhara, Semerkant, Merv ve Belh olmak üzere birçok şehir dolaşmıştır. Daha sonra Bağdat'ta İbnü's-Serrâc'tan (ö. 316/929) dil, Ebû Bişr Mattâ b. Yunus'tan (ö. 328/940) mantık ve Harranlı Yuhannâ b. Haylân'dan (ö. 308/920) felsefe dersleri almıştır.² Fârâbî'nin felsefî çalışmaları içinde mantık ilminin oldukça önemli ve geniş bir yeri vardır. Öyle ki bu çalışmalar ile o İslam dünyasındaki ilk mantık uzmanlarından biri olmuştur. O, mantıkta genel olarak Aristoteles'in (ö. 322) izinden gitmiş olmakla birlikte kendine özgü fikirler de ileri sürmüştür.³

Fârâbî'ye göre mantık, bilinenden hareketle bilinmeyenin bilgisine ulaşmak için yapılan akıl yürütme işlemidir. Felsefe ise düşünce bağı kurmak, akıl yürütmek ve ispat etmektir.⁴ Bu bakımdan mantık, felsefeyle ve bütün ilimlerle iç içedir. Ayrıca mantık ve mutluluk arasında sıkı bir bağ vardır; çünkü mutluluk insanî yetkinliğin en üst noktasıdır ve insanın yetkinleşmesi ilim öğrenmekle mümkün olmaktadır. İlim öğrenmenin ön koşulu ise mantık bilmektir. Dolayısıyla bütün ilimlerle iç içe olan mantık, insanın mutluluğa ulaşmasında da oldukça önemli bir işleve sahiptir. Fârâbî'nin mutluluk araştırması mantıkla başlayan ve metafizikle son bulan bir süreci ifade etmektedir.⁵

Bu makale, Fârâbî'nin felsefesinden hareketle insanın mantık bilmeden sonsuz mutluluğa ulaşamayacağını iddia etmektedir. Bu iddia doğrultusunda ilk olarak, Fârâbî'nin mutluluk anlayışı betimleme yöntemi izlenerek ana hatlarıyla ele alınmış; filozofun 'mutluluk' kavramından ne anladığı ve bu kavramı hangi kavramlarla ilişkilendirdiği üzerinde durulmuştur. Daha sonra ise Fârâbî'nin mantık anlayışı ana hatlarıyla açıklanmış ve mutluluğa ulaşmada mantık sanatının işlevinin ne olduğu analiz edilmiştir. Böylece insanın sonsuz mutluluğa ulaşabilmesi için mantık bilmesinin ne denli önemli ve gerekli olduğu açığa çıkarılmaya çalışılmıştır.

1. Fârâbî'de Mutluluk Kavramı

Mutluluk kavramı Fârâbî felsefesinin en önemli kavramlarından biridir. Öyle ki Fârâbî'nin mutluluk anlayışı üzerinden onun bütün felsefesini yorumlamak mümkündür diyebiliriz. Bununla birlikte mutluluk kavramı herkesin üzerinde ittifakla anlaşıldığı bir kavram değildir. Kimilerine göre mutluluk, zenginlik demek iken; kimilerine göre duysal haz, kimilerine göre ün ve mevki sahibi olmak, kimilerine göre ilim sahibi olmak ve kimilerine göre ise bunlardan başka şeyler demektir. Mutluluk, her insanın ulaşmayı doğal olarak arzuladığı bir amaçtır.⁶ Fârâbî'nin felsefesinin merkezine yerleştirdiği mutluluk kavramı, duysal haz, zenginlik veya ün sahibi olmak anlamına gelen sözde bir mutluluk değildir.⁷ Ona göre mutluluk, en yüksek iyidir ve insanın en yüksek iyiye ulaşması aklın

² Mehmet Vural, *İslâm Felsefesi Tarihi: İslâm Düşüncesinin Tarihsel Seyri* (Ankara: Elis Yayınları, 2019), 108-109.

³ Nicholas Rescher, *Al-Farabi's Short Commentary on Aristotle's Prior Analytics* (University of Pittsburgh Press, 1963), 12.

⁴ Robert Hammond, *The Philosophy of Alfarabi And Its Influence On Medieval Thought* (New York: The Hobson Book Press, 1947), 1.

⁵ Ebû Nasr El Fârâbî, *Mutluluğun Kazanılması (Tahsilü's - Sa'âda)*, çev. Ahmet Arslan (İstanbul: Divan Kitap, 2012), 56.

⁶ Ebû Nasr El Farabî, *Mutluluk Yoluna Yönelme (Tenbih Alâ Sebili's-Sa'âde)*, çev. Hanifi Özcan (İzmir: Anadolu Matbaacılık, 1993), 26-27.

⁷ Ahmet Kamil Cihan, "İslam Düşüncesinde Ahlak-Din İlişkisi", *İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi*, ed. Murat Demirkol (Ankara: Bilay Yayınları, 2020), 85.

rehberliğinde erdemli bir yaşam sürmesiyle mümkündür. Mutluluk kavramı 'yetkinlik', 'iyi' ve 'erdem' kavramıyla yakından ilişkilidir. Bu bakımdan onun mutluluk anlayışı Platon (ö.348/7) ve Aristoteles'in mutluluk (*eudaimonia*) anlayışlarıyla benzerdir.

Platon'a göre mutluluk, en yüksek iyidir ve insanı mutluluğa ulaştıracak olan erdem (*arete*) ve bilgidir. Erdem ve bilgi söz konusu olduğunda Platon, *Devlet* adlı eserinde duyusal hazların insanı alçalttığını ve mutluluktan uzaklaştırdığını ifade etmiştir.⁸ Platon, *Philebos*'ta haz konusuna daha ılımlı yaklaşmış ve mutluluğun bilgiyi olduğu kadar hazzı da ihtiva ettiğini belirtmiştir. Bununla birlikte o, hazların yalnızca bir kısmının iyi, çoğunun kötü olduğunu vurgulamıştır. Bu nedenle insanın mutluluğa ulaşabilmesi için aklın hazza göre daha baskın ve belirleyici olduğu bir yaşam sürmesi gerektiğini ifade etmiştir.⁹

Mutluluk söz konusu olduğunda Aristoteles de Platon gibi erdemle ilgili vurgu yapmıştır. Aristoteles'in olumladığı hazlar insana özgü işlevleri tamamlayan hazlardır. İnsana özgü işlev ise aklın egemenliğinde bir hayat sürmektir. Bu nedenle mutluluk; hazların toplamı, eğlenme veya haz alma değildir.¹⁰ Mutluluk; "kendisi dışında hiçbir hedefe yönelmeyen, kendine özgü bir haz taşıyan, kendine yeterli, dingin ve bir insan için olabildiğince kesintisiz olan"¹¹ *theoria yaşamıdır*. Aristoteles'in kastettiği mutluluk, bu dünyada gerçekleşen ve bu dünya ile sınırlı kalan bir mutluluktur; çünkü ona göre ölüm, bedenin dağılması demektir ve dolayısıyla ölüm meydana geldiğinde ruh bedenle birlikte yok olur. Bu nedenle ölümlerle birlikte yaşam tamamen son bulmuş olur.¹² Ölüm olayı gerçekleştiğinde bedenle birlikte ruh da yok olduğu için ölümden sonra yeni bir yaşam söz konusu olmamaktadır.

Aristoteles gibi Fârâbî'ye göre de sonsuz mutluluk, kendisi dışında hiçbir hedefe yönelmeyen, kendine özgü bir haz taşıyan, kendine yeterli ve dingin bir hali ifade etmektedir; fakat Aristoteles'ten farklı olarak Fârâbî, *Es-Siyasetü'l - Medeniyye* adlı eserinde erdemli insanın yalnızca bu dünyada değil, öbür dünyada da mutlu bir yaşam süreceğini belirtmiştir. Bu dünyada erdemli bir yaşam süren insan ahirette de erdemli ve salih kimselerle bir arada olacak ve daha mutlu bir yaşama kavuşacaktır.¹³ Dolayısıyla Fârâbî'nin felsefesinde mutluluk, Aristoteles'te olduğu gibi yalnızca bu dünyayla sınırlı değildir. O, erdemli insanın bu dünyada başlayan mutluluğunun ahirette de artarak devam edeceğini ifade etmektedir. Bu bağlamda sonsuz mutluluk, insanın maddeye ihtiyaç duymayacak kadar yetkin bir hale gelmesi demektir. Ruh ve bedenden ibaret olan insan, ancak ölümden sonra bedene ihtiyaç duymaz. Bu bakımdan Fârâbî'nin mutluluk anlayışı Aristoteles'ten farklıdır; çünkü Fârâbî, insanın mutluluğa tam olarak ancak öbür dünyada ulaşacağını düşünür.¹⁴ Mutluluğun öbür dünyada gerçekleşeceği ideali insanın ölüm korkusunu yenmesini sağlar. Erdemli insan bu dünyada mutluluğa ulaşmış insandır ve o, öldüğünde mutluluğu kaybetmiş olmayacaktır. Erdemli insanın ölümlerle birlikte kaybedeceği tek şey ölümden sonraki mutluluğunun artırılmasına

⁸ Platon, *Devlet*, çev. Selahattin Eyüboğlu, M. Ali Cimcoz (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011), 584d-586b.

⁹ Platon, *Philebos*, çev. Furkan Akderin (İstanbul: Say Yayınları, 2013), 13b, 21e-22e.

¹⁰ Hatice Nur Erkızan, "Aristoteles'te İnsanın Doğası Üzerine", *Cogito* 77 (2014): 246.

¹¹ Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, çev. Saffet Babür (Ankara: BilgeSu Yayınları, 2011), 1177b.

¹² Hümevra Özturan, "Ahlaki Müeyyide", *İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi*, ed. Murat Demirkol (Ankara: Bilay Yayınları, 2020), 220.

¹³ Fârâbî, *Es-Siyasetü'l-Medeniyye veya Mebâdî'ul - Mevcudât*, 47-48.

¹⁴ Ebû Nasr El Farabî, *Din Üstüne: Kitabü'l-Mille*, çev. Yaşar Aydın (Bursa: Arasta Yayınları, 2002), 20.

vesile olan iyi fiillerini artırma imkânıdır. Bu nedenle erdemli insan ölümden korkmadığı gibi bu dünyadaki hayatına da yüz çevirmez. Aksine mutluluğa ulaşmasına vesile olan iyi fiillerini daha da artırabilmek için hayatta kalmayı sever.¹⁵

Fârâbî'ye göre tabiatın ana dinamiği yetkinleşme çabasıdır. Bu nedenle bir taş parçasının doğal olarak merkeze doğru inmesi, bir elma çekirdeğinin doğal olarak elma ağacı olması gibi, insan da doğası gereği son yetkinliğe ulaşmak ister. Yetkinlik, türsel formlarla yakından ilgilidir. Her türün bireyleri doğaları gereği kendi türlerine ait yetkinlikleri gerçekleştirilmeye yönelir. İnsan türünü diğer türlerden ayıran yetkinlik, düşünme ve konuşma yetisidir. Bu nedenle insanın yetkinliği dil ve düşünceyle ilgilidir. Yeme ve içme gibi özellikler türe değil cinse ait özelliklerdir. Dolayısıyla bu tarz özelliklere yönelik faaliyetler özel olarak insanî değildir. Resim yapmak, şiir yazmak, bir topluluk karşısında konuşma yapmak veya bir konu hakkında araştırma yapmak gibi etkinlikler yalnızca insana özgü yetkinlikler alanına girmektedir.¹⁶

İnsanî yetkinliğin en üst noktası mutluluktur. Bu nedenle mutluluğu elde eden insan başka hiçbir şeye ihtiyaç duymaz. Mutluluğa kendi çabasıyla yönelen her insan onun bir yetkinlik hali olmasından dolayı ona yönelir. İnsanın mutluluğa neden yöneldiğini açıklamaya gerek bile yoktur; çünkü mutluluk, her insanın doğal amacıdır. İnsanın arzuladığı her yetkinlik, 'iyi' olduğu için istenir. Mutluluk da insanın istediği 'iyi' şeylerden biridir. Bu bağlamda mutluluk, iyi şeyler arasında en iyi olandır, en yüksek iyidir ve o başka bir şey için değil sırf kendisi için istenendir. Yani mutluluk bir araç değil amaçtır. Bu nedenle mutluluğa ulaştığımızda 'en yetkin'e ve 'en yüksek iyi'ye ulaşmış oluruz. Dolayısıyla mutluluğa ulaşan insanın başka herhangi bir şeye ihtiyacı kalmaz. İnsan, 'iyi'ye başka amaçlar gözetmeksizin sırf 'iyi' olduğu için yöneldiğinde en yüksek mutluluğa kavuşmuş olur. Bu bağlamda mutluluk 'iyi' için yapılan 'iyi'dir.¹⁷

Peki, iyi nedir? İnsanın mutluluğa ulaşmasında yarar sağlayan her şey iyidir; fakat bu iyilik onların özünden değil mutluluk için yararlı olmasından kaynaklanmaktadır. İnsanın mutluluğa ulaşmasını engelleyen her şey ise kötüdür. Bu bağlamda güzellik, iradî (istenererek yapılan) iyilik, çirkinlik ise iradî kötülüktür. Mutluluğa ulaşmaya yardım eden fiiller güzel fiiller, insanın mutluluğa ulaşmasını engelleyen fiiller ise çirkin fiillerdir.¹⁸ Şunu belirtmek gerekir ki Fârâbî, her iyi fiilin insanı mutluluğa ulaştırmayacağını önemle vurgulamıştır. İnsan, iyi fiillere tesadüfen yönelirse veya doğası gereği tercihe gerek duymaksızın iyi fiillerde bulunursa mutluluğa ulaşmış olmaz. İnsanın mutluluğa ulaşabilmesi için bütün hayatı boyunca 'iyi'yi tercih etmesi gerekir; fakat insan 'iyi'yi her zaman 'iyi' olduğu için tercih etmez. Bazen insan zenginlik, ün veya başka bir şey elde etmek için 'iyi'yi tercih eder. İşte böyle durumlarda o, mutluluğa ulaşamaz. Mutluluğa ulaşmak isteyen insan başka hiçbir amaç gütmeksizin 'iyi'yi bizzat kendisi için tercih etmelidir.¹⁹

¹⁵ Ebû Nasr El-Fârâbî, *Fusulü'l - Medeni: Siyaset Felsefesine Dair Görüşler*, çev. Hanifi Özcan (İzmir: İstiklal Matbaası, 1987), 62.

¹⁶ Yaşar Aydın, "Fârâbî ve Bağdat Meşşâi Okulu", *İslâm Felsefesi: Tarih ve Problemler*, ed. M. Cüneyt Kaya (İstanbul: İsam Yayınları, 2013), 153.

¹⁷ Ebû Nasr El-Fârâbî, *El-Medinetü'l Fâzıla*, çev. Nafiz Danışman (İstanbul: MEB Yayınları, 1990), 70.

¹⁸ Ebû Nasr El-Fârâbî, *Es-Siyasetü'l-Medeniyye veya Mebâdî'ul - Mevcudât*, çev. Mehmet Aydın - Abdulkadir Şener - M. Ramî Ayas (İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1980), 39. Ayrıca bkz. Ebû Nasr El-Fârâbî, *İdeal Devlet*, çev. Ahmet Arslan (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020), 84.

¹⁹ Farabî, *Mutluluk Yoluna Yönelme (Tenbih Alâ Sebili's-Sa'âde)*, 30.

Mutluluk, insanın iyi fiillere yönelmesi ve onu tercih etmesiyle ilgilidir; fakat o bir ödül değildir. Fârâbî'nin ifadesiyle; "mutluluk (es-sa'ade), kendisiyle mutluluk elde edilen fiillerin bir karşılığı değildir; mutluluk, öğrenme vasıtasıyla elde edilen hikmetin, bir önceki öğrenmenin bir karşılığı olmadığı gibi, kendisiyle mutluluk elde edilmeyen fiillerden terk edilenlerin bir karşılığı da değildir."²⁰ Bu ifadelerden anlaşıldığı üzere mutluluk, iyi fiillerde bulunmanın ve ilim öğrenmenin karşılığında elde edilen bir ödül, mutsuzluk da kötü fiillerin veya cehaletin karşılığı olan bir ceza değildir. Dolayısıyla mutluluk, erdemin ve bilginin karşılığında ulaşılan bir ödül değildir. İnsan ödüllendirilme umudu veya cezalandırılma korkusu nedeniyle mutluluğa ulaşmayı amaç edinmemelidir. Mutluluk öyle bir amaçtır ki bu amacın kendisi zaten bir ödül niteliğindedir. Bu bağlamda mutluluk erdemli fiillerin ve ilim sahibi olmanın karşılığında kazanılan bir ödül değil; erdemli fiillerin ve bilgi sahibi olmanın bir sonucudur diyebiliriz. Peki, erdem ne demektir?

Fârâbî, bedeninin olduğu gibi ruhun da sağlık ve hastalık durumlarının olduğunu ifade etmiştir. Sağlıklı bir ruhun göstergesi insanın sürekli iyi işler ve güzel fiillerle meşgul olmasıdır. Hastalıklı bir ruh ise insana sürekli kötü işler, kötülükler ve çirkin fiiller yaptırır. İnsanın kendisiyle iyi şeyler ve güzel fiiller yaptığı ruhanî durumlara erdem adı verilir.²¹ İnsan, doğası gereği iyiye ve kötüye eşit mesafededir. Bu nedenle insanın erdemli olmasında eğitiminin ve alışkanlıklarının rolü büyüktür. Ahlak davranışlarla ilgili bir ilimdir ve insan ahlakın ne olduğunu yaparak ve yaşayarak öğrenir. Dolayısıyla insanın ahlaklı olabilmesi için iyi ve güzel fiilleri yani erdemleri içselleştirip onları huy haline getirmesi gerekmektedir. Fârâbî, erdem söz konusu olduğunda Aristoteles'in orta-olma görüşünü takip etmiştir. Bu bağlamda erdem, ifrat ve tefrit olarak adlandırılan iki uç noktadan ve aşırılık durumundan uzak bir şekilde orta (dengeli) bir davranış şeklidir.²² İnsanı bu hayatta dünya mutluluğuna ve öteki dünyada sonsuz mutluluğa ulaştıracak olan dört tür erdem vardır. Bunlar teorik erdemler, düşünme erdemleri, ahlakî erdemler ve sanatsal erdemlerdir.²³

Teorik erdemler, insanda doğuştan bulunan ilk bilgilerden başlayarak bütün teorik ilim dallarını kapsar. Bu ilimlerin bir kısmını oluşturan ilk bilgiler, ilk andan itibaren insanda bulunur. Diğer kısımlar ise düşünmek, araştırmak, öğrenmek ve öğretmekle elde edilir. Teorik erdemlerin temelinde doğru bilgi vardır. Bu bağlamda teorik erdemler insanın mutluluğa ulaşması için temel bir faktördür; fakat tek başına yeterli değildir. İnsanın mutluluğa ulaşması için diğer erdem türlerine de ihtiyacı vardır.²⁴ Düşünme erdemleri, düşünme gücünün insan için en yararlı olanı keşfetme çabasıdır.²⁵ Hikmet, anlayış ve akıllılık gibi insanî nitelikler düşünme erdemlerine örnektir. Sanatta ve pratik hayatta iyi, yararlı ve güzel olanı keşfedip ortaya koyma faaliyetleri de düşünme erdemleriyle gerçekleşmektedir. Düşünme erdeminin meydana gelmesi ve gelişmesi eğitimle mümkün olmaktadır. Düşünme erdemleri olmadan teorik erdemler ve onlara yönelik amaçlar bir anlam ifade etmezler. Düşünme erdemlerinin doğru düşünme erdemleri olması için de ahlakî

²⁰ Fârâbî, *Fusulü'l - Medeni: Siyaset Felsefesine Dair Görüşler*, 61.

²¹ Fârâbî, *Fusulü'l - Medeni: Siyaset Felsefesine Dair Görüşler*, 27.

²² Hakan Coşar, "İslam Ahlak Düşüncesi ve Filozof Ahlakçılar", *İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi*, ed. Murat Demirkol (Ankara: Bilay Yayınları, 2020), 54.

²³ Fârâbî, *Mutluluğun Kazanılması (Tahsilü's - Sa'âda)*, 53.

²⁴ Fârâbî, *Mutluluğun Kazanılması (Tahsilü's - Sa'âda)*, 53, 72.

²⁵ Fârâbî, *Mutluluğun Kazanılması (Tahsilü's - Sa'âda)*, 73.

erdemlere ihtiyaç vardır.²⁶ Ahlakî erdemler, insanın davranışlarında ifrattan ve tefritten uzak olarak iyiyi, doğruyu ve güzeli hedeflemesidir. İnsanda ahlakî erdemlerin oluşmasında alışkanlıkların önemli bir işlevi vardır. Ahlakî erdemler de düşünme erdemleri gibi insanî çabayla yani eğitim ve öğretimle elde edilir. İnsanda eğitim – öğretim ve davranışların sayısız kez tekrar edilmesi yoluyla iyi huylar elde edilirse erdemler, kötü huylar elde edilirse reziletler²⁷ ortaya çıkar. Sanatsal erdemler, insanın çeşitli sanat dallarında ve meslekî alanlarda kendisini geliştirerek o alanda iyi duruma gelmesi demektir. Sanatsal erdemlerin gelişmesi için teşvik, rekabet ve gerektiğinde zorlama yoluna başvurulmalıdır. Sanatsal erdemlerin temelinde de bir tür bilgi vardır. Sanatsal erdemler de ahlakî erdemler gibi teorik ve düşünme erdemlerine bağlıdır; çünkü iyi ve kötünün belirlenmesi, eylem ve sanatla ilgili becerilerin kazanılması bilgi ile mümkün olmaktadır.²⁸

Yukarıda ana hatlarıyla ifade etmeye çalıştığımız Fârâbî'nin düşünce sisteminde insanın mutluluğa ulaşabilmesi için iyi-kötü, güzel-çirkin, yararlı-yararsız ayrımı yapması gerekmektedir. Peki, insan bu kavramlar arasında kesin ve doğru bir ayrımı nasıl yapacaktır? İşte bu noktada mutluluk ve mantık ilişkisine değinmemiz gerekmektedir. Fârâbî, mutluluk ve mantık ilişkisi söz konusu olduğunda 'iyi ayırt etme gücü' kavramına vurgu yapmıştır. İnsanın iyinin doğru bilgisine ulaşabilmesi için sağlıklı bir zihne veya mantık yapısına sahip olması gerekmektedir. Başka bir ifadeyle insanın mutluluğa ulaşabilmesi için 'iyi' olanı kötü olandan, güzel fiili çirkin fiilden ayırt etme gücüne sahip olması gerekmektedir. Fârâbî, 'iyi ayırt etme gücü'yle sağlam bir mantık bilgisine sahip olmayı kastetmektedir. Ona göre mantık bilmeyen insanın en yetkin iyi olan mutluluğun bilgisine ulaşması söz konusu değildir.²⁹ Filozofun bu görüşünü açıklığa kavuşturmak için mutluluk ve mantık arasında kurduğu bağı ele almamız gerekir.

2. Fârâbî'de Mutluluk ve Mantık İlişkisi

İnsanı en yetkin iyinin bilgisine ulaştıran bilgi türü felsefî bilgidir. Bu bakımdan Fârâbî'nin düşünce sisteminde sonsuz mutluluk, felsefe öğrenmekle elde edilen bir durumdur. Felsefenin ise teorik ve pratik olmak üzere iki yönü vardır. Teorik felsefe matematik, fizik ve metafizik olmak üzere üç tür ilimden oluşmaktadır. Pratik felsefe ise ahlak sanatı ve siyaset ilminden ibarettir. Bu bağlamda mutluluğa ulaşmanın yolu teorik ve pratik ilimleri öğrenmekten geçmektedir. Felsefe 'iyi ayırt etme' ile meydana gelmiştir. 'iyi ayırt etme' ye ise ancak bilinmesi istenilen her şeyde doğru olanı kavrayacak zihin gücüyle ulaşılabilir. Bu nedenle mutluluğa ulaşmak isteyen insan her şeyden önce doğruyu kavrama gücünü ifade eden zihin gücünü kazanmalıdır.³⁰ Fârâbî, insanın zihin gücünü nasıl kazanacağını şu şekilde ifade etmiştir:

Zihin gücü, ancak **a)** "doğru" (el-hak) nun, gerçekten, kesin olarak doğru olduğunu bilmemizi ve böylece ona inanmamızı; **b)** "yanlış" (bâtıl) olanın, gerçekten, kesin olarak yanlış olduğunu bilmemizi ve böylece ondan kaçınmamızı; **c)** "doğru" ya benzeyen "yanlış"ı bilmemizi ve onda hata yapmamamızı **d)** aslında doğru olan

²⁶ Coşar, "İslam Ahlak Düşüncesi ve Filozof Ahlakçılar", 55.

²⁷ Reziletler kavramı erdemın karşıtı olarak erdemsizliğin, kötülüğün ve mutsuzluğun kaynağı anlamında kullanılmaktadır.

²⁸ Coşar, "İslam Ahlak Düşüncesi ve Filozof Ahlakçılar", 55-56.

²⁹ Farabî, *Mutluluk Yoluna Yönelme (Tenbih Alâ Sebili's-Sa'âde)*, 53.

³⁰ Farabî, *Mutluluk Yoluna Yönelme (Tenbih Alâ Sebili's-Sa'âde)*, 52.

fakat yanlışa benzeyen şeyi bilmemizi ve o konuda aldanmamamızı sağlayan bir güce sahip olduğumuzda elde edilir. İşte bize bu gücü kazandıran sanata mantık sanatı adı verilir.³¹

Mantığın konusu akıldır. Akıl, insanın insan olmasını sağlayan en temel özelliktir. İnsanın herhangi bir şeyi kavramasını sağlayan yetisi akıldır. İnsan ancak aklın rehberliğinde 'iyi'ye ve mutluluğa ulaşabilir. İnsanın en yetkin iyyinin bilgisine yani mutluluğa ulaşabilmesi için aklını yetkinleştirmesi gerekir. Fârâbî'ye göre Tanrı, ilk İlke ve İlk Akıl'dır. İnsanın mutluluğa ulaşmayı amaç edinmesi İlk Akıl'a ulaşmayı amaçlaması anlamına gelmektedir. İnsan akılı bilkuvve bir akıldır; fakat o maddeye bulaşmış olması nedeniyle ay-üstü alem akıllarından oldukça eksiktir. Bununla birlikte insan ay-altı alemin en yetkin varlığıdır. Ancak bu yetkinlik bazıları için yalnızca potansiyel bir yetkinlik olarak kalabilmektedir. Oysa insanın ezeli ve ebedi olan ay-üstü alemle ilişki kurması ve ezeli - ebedi varlıkla temasa geçmesi mümkündür. Bunun gerçekleşmesi için insanın tahayyül gücüyle zihnini ve aklını ay-üstü aleme yöneltmesi gerekmektedir. İşte bu durum insan aklının en yetkin hali olan teorik mutluluk olarak tanımlanmaktadır. Bu bağlamda insanın mutluluğa ulaşması kuvve halindeki aklın fiil hale geçmesi ve daha sonra müstefad akıl seviyesine yükselerek insanî aklın en yetkin düzeyine erişmesi şeklinde gerçekleşmektedir.³²

Şunu belirtmek gerekir ki akıl, en insanî özellik olarak her insanda vardır; fakat her insan, aklını eşit derecede iyi kullanamamaktadır. Fârâbî, akıl söz konusu olduğunda insanların sınıflara ayrıldığını ifade etmektedir. Ona göre insanların bazıları düşünmeyi gerektiren şeylerde iyi düşünebilme yetisine ve sağlam bir irade gücüne sahiptir. Bunlar özgür insanlardır. Bazı insanlarda ise, ne iyi düşünebilme yetisi ne de irade gücü vardır. Bu tür insanlar köle ve hayvan tabiatlı insanlar olarak adlandırılmıştır. İyi düşünebilme gücüne sahip; fakat irade gücünden yoksun olan insanlar da vardır. Bu insanlara ise doğuştan köle adı verilmiştir. Bu durum ilimle veya felsefeyle meşgul olan bazı insanlar için de geçerlidir. İnsanların bazıları da sağlam bir irade gücüne sahip olmakla birlikte, iyi düşünebilme yetisinden yoksundur. Bu tür insanların düşünceleri ve tercihleri başka insanlar tarafından yönetilir ve yönlendirilir. Onlar, bu yönlendirmeye uyarlırsa kölelikten kurtulma imkânı kazanırlar; aksi takdirde hayvan tabiatlı insan durumuna gelirler.³³ İnsanın kuvve halindeki aklını fiil haline dönüştürmesi çaba gerektirmektedir. Başka bir ifadeyle, Fârâbî'nin felsefesinde insan, akıl sahibi olması nedeniyle mutluluğa ulaşma potansiyeline sahip bir varlıktır; fakat bu potansiyelin etkin hale dönüşebilmesi için insanın aklını yetkinleştirmesi gerekir. Mantık sanatı, insanın akli yetkinliğe ulaşmasının en önemli aracıdır.³⁴

Mantık sanatı aracılığıyla bir problem veya konu hakkında varmış olduğumuz bir sonucun kesin bir bilgi mi, yoksa yalnızca bir sanı mı olduğunu ayırt edebilme imkânına kavuşuruz.³⁵ Dolayısıyla mantık, mutluluk söz konusu olduğunda sözde ve gerçek mutluluk ayrımında da yol gösterici bir işleve sahiptir. Fârâbî'nin felsefesinde gerçek mutluluğun en yetkin iyyinin bilgisine ulaşmak olduğu açıktır; fakat insanların mutluluk anlayışları farklılık göstermektedir. İnsanların

³¹ Farabi, *Mutluluk Yoluna Yönelme (Tenbih Alâ Sebîli's-Sa'âde)*, 53.

³² Latif Tokat, "Farabi Felsefesinde Mutluluğun Araştırılması", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 3 (2006): 149-151.

³³ Hanifi.Özcan, *Fârâbî'nin İki Eseri: Fusûlü'l-Medenî - Tenbih Alâ Sebîli's-Sa'âde*. İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2005, 177.

³⁴ Farabi, *Mutluluk Yoluna Yönelme (Tenbih Alâ Sebîli's-Sa'âde)*, 53-54.

³⁵ Fârâbî, *Mutluluğun Kazanılması (Tahsilü's - Sa'âda)*, 55.

farklı mutluluk anlayışlarına sahip olmasının iki nedeni vardır. Bunlardan ilki onların varlık anlayışlarıyla ilgilidir. Rasyonalist bir filozof olan Fârâbî'ye göre rasyonel epistemolojiyle yola çıkıldığında farklı varlık anlayışlarına ulaşmak mümkün değildir; fakat insanların ulaştıkları aynı varlık anlayışını birbirlerinden farklı türlerde ifade etmeleri mümkündür. Dolayısıyla insanların farklı mutluluk anlayışlarına sahip olmasının ikinci nedeni ifade farklılığıdır. Farklı mutluluk anlayışları sorununun çözecek olan gramer bilgisi ve mantık sanatıdır. Öncelikle ifade tarzlarındaki dilden kaynaklanan karmaşa gramer bilgisi aracılığıyla giderilmelidir. Daha sonra ise, mantık sanatı aracılığıyla kullanılan yöntemler ayırt edilmelidir.³⁶ Mantık, insana yalnızca doğru düşünme yöntemini değil; burhan, cedel, hitabet, şiir ve safsata yöntemleriyle ifade tarzlarını da öğretir. İnsana bilmek istediği konu hakkında kesin bilgi verecek olan burhan sanatıdır. Burhan sanatı ister bir konuda sonuca varmak için kullandığımız akıl yürütmede, ister başkasına hitabımızda, isterse bir başkasının bir konu hakkında bize karşı hitabında; kısacası tüm durumlarda kesin bilgi verme özelliğine sahiptir. Onunla elde edilen bilgiler insanı şüpheye düşürmez. Cedel, hitabet, şiir ve safsatanın ise iki temel işlevi vardır. İlk olarak; bu dört sanat, burhana yardımcı olur. Bunların bazılarının yararı daha çok, bazılarının ise daha azdır. İkinci olarak onlar, doğru ve kesin bilginin diğerlerinden ayırt edilmesini sağlarlar.³⁷ Bu nedenle insanın gerçek mutluluğunun ne olduğuna dair kesin bilgiye ulaşarak, sözde mutluluk ve gerçek mutluluk ayrımını yapabilmesi için mantık bilmesi gerekmektedir.

Fârâbî, *İhsâ'ül-Ulûm* adlı eserinde ilimleri beş ana gruba ayırmış ve şu şekilde sıralamıştır: Dil ilmi, mantık ilmi, matematik ilmi, fizik ve metafizik ve son olarak siyaset, fıkıh ve kelimadan meydana gelen ortak veya genel bir adı olmayan beşinci grup ilimler. Bu sıralamanın ilkesinin ne olduğu adı geçen eserde belirtilmemiştir; fakat bu sıralamanın gerekçesinin bir toplumun kendi özünden çıkması koşuluyla bilimlerin ortaya çıkış sırasını göstermek olduğu söylenebilir.³⁸ Görüldüğü üzere Fârâbî, ilimler sıralamasında birinci sırayı dil ilmine vermiştir; çünkü her ilmin temelinde önce dil vardır. Başka bir ifadeyle, dil olmadan insanın düşüncelerini ifade etmesi mümkün değildir. Düşüncelerini ifade edemeyen insan ise herhangi bir ilim öğrenemez veya öğretmez.³⁹

İnsanlık tarihi boyunca insanın bilgi, teknik, sanat gibi başarılarla sahip olması dil sayesinde mümkün olmuştur. İnsanın eylemlerinin, değer duygusunun veya çeşitli uğraşlarının bir anlam ifade etmesi için dile ihtiyaç vardır. Dil olmadan insanın bilgi sahibi olması mümkün değildir. İnsan dil olmadan bilgi sahibi olmayı başarsa bile bu bilgiyi adlandıramaz, saklayamaz ve başka insanlara aktaramaz. Bu durumda bilgi, insan için gereksiz bir yük haline dönüşür. Oysa bilginin işlevi insanın yükünü hafifletmek, onun hayatta kalmasını ve mutluluğa ulaşmasını sağlamaktır. İnsanın toplumsal bir varlık olmasının temeli de dildir. İnsan dil olmadan da başka insanların var olduğunu bilir; fakat bu tür bilmenin hayvanların birbirini bilmelerinden farkı yoktur. Böyle bir durumda insan çok sınırlı bir varlık olarak kalır ve toplumsal yaşamdan söz etmek zorlaşır.⁴⁰ Dil, en önemli ifade ve iletişim aracı olarak kültürün, uygarlığın, felsefenin ve bilimlerin merkezinde yer almaktadır. Dil;

³⁶ Latif Tokat, "Farabi Felsefesinde Mutluluğun Araştırılması", 139.

³⁷ Fârâbî, *İlimlerin Sayımı*, 17, 24.

³⁸ Hasan Şahin, *İslam Felsefesi Tarihi Dersleri* (Ankara: Önder Matbaacılık, 2000), 92.

³⁹ Ebû Nasr El Fârâbî, *İlimlerin Sayımı*, çev. Ahmet Arslan (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020), Önsöz, 14.

⁴⁰ Takiyettin Mengüşoğlu, *İnsan Felsefesi* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1988), 212.

matematikten mitosa, fizikten psikanalize kadar insan düşüncesinin söz konusu olduğu her alanda hayatî bir işleve sahiptir.⁴¹ İnsanın düşünmesi, anlamlandırması ve adlandırması için dile ihtiyacı vardır. Bu nedenle Fârâbî de her türlü zihinsel çalışmanın ve düşüncenin temelini dilin kurallarının bilinmesi ve dilin doğru kullanılması olduğunu ifade etmiştir.⁴²

İnsanın yetkinliğe ulaşması dil ve düşünce ile yakından ilgilidir; çünkü dil ve düşünce insanı diğer canlılardan ayıran temel özelliklerdir. Bu nedenle Fârâbî, *İhsâ'ül-Ulûm* adlı eserinde ilimleri sınıflandırırken ilk iki sırayı dil ve mantığa ayırmıştır. Ona göre dil ve mantık arasında oldukça yakın bir ilişki vardır. Dil bir dış konuşma, mantık ise bir iç konuşmadır. Mantığın kavramlarla olan ilişkisi dilin sözle olan ilişkisine benzerdir. Gramer hatasız konuşmanın mantık ise doğru düşünmenin kurallarını verir. Ancak gramer yalnızca bir milletin diliyle ilgili kuralları içerirken mantık evrensel bir ilim olarak bütün insanlığın düşüncesine ait kuralları içerir.⁴³ Fârâbî, dil ve mantık arasında kurduğu bu yakın ilişki ile mantık ilminin İslâm toplumunda yer edinmesini amaçlamıştır.⁴⁴

Fârâbî, dil ve mantık arasındaki yakın ilişkiyi açıklarken kelimenin etimolojik anlamına vurgu yapmış; 'mantık' kelimesinin nutk (konuşma) kelimesinden türediğini ve bu kelimenin kendinden önceki kadim filozoflar tarafından üç anlamda kullanıldığını ifade etmiştir. Kelimenin birinci anlamı; "sesle ifade edilen sözdür (kavl). Dil, insanın ruhundaki şeyi bu sözle ifade eder. İkincisi; ruhta bulunan sözdür. Bu da kelimelerin işaret ettiği akılsallardır. Üçüncüsü; insanın yaradılıştan sahip olduğu ruh kuvvetidir."⁴⁵ Diğer hayvanlarda bulunmayan bu ruh kuvveti yalnızca insana özgü olan bir ayırt etme yetisidir. İnsan bu yeti sayesinde kavramları, ilimleri ve sanatları elde eder. Ayrıca insanın eşyanın hakikatini idrak edebilmesi, hangi eylemin güzel hangi eylemin çirkin olduğu ayırt edebilmesi de yine bu yeti sayesinde mümkün olmaktadır. Söz konusu yeti çocuklar da dâhil olmak üzere insanların hepsinde vardır; fakat çocuklarda fiile dönüşecek kadar güçlü bir durumda değildir. Bu yeti, delilik, sarhoşluk, uyku ve baygınlık halinde de oldukça zayıf bir haldedir.⁴⁶

Mantık sanatının mutluluğa ulaşmadaki işlevini ve yararlarını şu şekilde sıralamak mümkündür: Mantık aracılığıyla hangi inançların doğru ve hangi inançların yanlış olduğunu ayırt edebiliriz. İnsan zihnini doğruya yönlendiren ve doğrudan uzaklaştıran yolların neler olduğunu bilebiliriz. Doğruyu yanlış, yanlış doğru gibi gösteren durumların farkına varabiliriz. Farkında olmadan yanlışla inanmaya başladığımızda veya bir başkası farkında olmadan yanlışla düştüğünde söz konusu yanlıştan uzaklaşmanın yollarını bulabiliriz. Mantık, insan bir şeye dair inancının doğru olup olmadığı konusunda şüpheye düştüğünde bu inancı hakkında kesinliğe ulaşmaya kadar insana onu inceleme imkânı verir. Doğruluğundan şüphe ettiği inancını gözden geçirme sürecinde farkında olmadan bir yanlışla düşer ve saplanıp kalırsa insana zihnini bu yanlıştan kurtarma imkânı verir.⁴⁷

Mutluluğa ulaşmak isteyen insan diğer ilimleri öğrenmeden önce (mantığın yukarıda ifade ettiğimiz işlevlerinden ve yararlarından dolayı) zorunlu olarak mantık sanatını öğrenmelidir; çünkü

⁴¹ Nuriye Merkit, *Sigmund Freud'un Uygarlık Anlayışı* (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2020), 91.

⁴² Fârâbî, *İlimlerin Sayımı*, Önsöz, 14.

⁴³ Ebû Nasr El Farabî, *İhsâ'ül-Ulûm: İlimlerin Sayımı*, çev. Ahmet Ateş (İstanbul: MEB Yayınları, 1989), 68.

⁴⁴ Tony Street, *İslâm Mantık Tarihi*, çev. Harun Kuşlu (İstanbul: Klasik Yayınları, 2013), 37.

⁴⁵ Fârâbî, *İlimlerin Sayımı*, 16.

⁴⁶ Fârâbî, *İlimlerin Sayımı*, 16-17.

⁴⁷ Fârâbî, *İlimlerin Sayımı*, 9-13.

mantık sanatından yoksun olma halinde yukarıda sıralanan durumların tam tersi gerçekleşecektir.⁴⁸ Mantık, hem bağımsız bir disiplin, hem de insanı hakikate yani en üstün mutluluğa ulaştıracak olan ilimler için hazırlık niteliğinde bir alet ilmidir.⁴⁹ Teorik ve pratik ilimlerin içerdiği bilgileri öğrenmek için mantık kurallarını bilmek gerekir. Başka bir ifadeyle mantık, insanın bilgiye ulaşmasının ve mutluluğa erişmesinin ön koşuludur. Bu bakımdan Fârâbî'nin sisteminde ahlaki tayin eden mantıktır; çünkü ahlaklı olmanın yolu da bilgi sahibi olmaktan geçmektedir.⁵⁰ Mantık sanatı aracılığıyla 'doğru'nun bilgisine ulaşan ve doğru düşünme alışkanlığı kazanan insanın bu yeteneği ahlak alanında da doğruyu tercih etme şeklinde tezahür edecek ve böylece o, mutluluğa ulaşacaktır.

Sonuç

Fârâbî'nin felsefesinde mutluluk sorunu bilgi ve erdem sorunu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bakımdan mutluluk sorunu öncelikle bir ayırt-etme meselesidir diyebiliriz; çünkü bilginin ve erdemın temelinde ayırt-etme vardır. Bu anlamda mutluluk; akıl aracılığıyla iyi-kötü, yararlı-yararsız, güzel-çirkin, doğru-yanlış ayırımını şüpheye düşmeden yapabilmektir. Bu kavramların ayırımı insanın tercihlerini şekillendirmektedir. Dolayısıyla insanın mutluluğa ulaşması için öncelikle adlandırmaya ve anlamlandırmaya ihtiyacı vardır; çünkü ancak 'iyi'nin, 'yararlı'nın, 'doğru'nun ne olduğunu bilen insan tercihlerine yön verebilir. Dil ilmi ile dünyayı anlamlandıran insan mantık ilmi ile de doğru ile yanlış, iyi ile kötüyü ayırt eder. Mantık sanatı aracılığıyla doğru düşünme alışkanlığı kazanan ve bu alışkanlığını güçlendiren insan bu yeteneğini pratik hayatta da kolayca kullanabilir hale gelir. Böylece o, tercihlerini yönlendirebilir ve mutluluğunu artıracak fiillere yönelebilir. Yani insanın hakikati bilmesi ve ona göre davranması mantık sanatını biliyor olmasına bağlıdır.

Mutluluk söz konusu olduğunda mantık sanatının insana sağladığı en önemli yarar insana sözde mutluluk ve gerçek mutluluk ayırımı yapabilme imkânı sunmasıdır. İnsan, doğası gereği mutluluğa yönelen bir varlık olarak mutluluğun ne olduğu konusunda bazı durumlarda yanılgıya düşebilir ve duysal haz, servet, ün gibi arzu nesnelere sahip olmayı 'mutluluk' olarak adlandırabilir. Sözde mutluluklara ulaşmayı amaç edinen insan ise erdemden ve gerçek mutluluktan uzaklaşabilir. Hayatın amacını arzu nesnelere sahip olarak mutluluk elde etmek şeklinde belirleyen insan, bu nesnelere elde ettiği haz konusunda orta-olma ölçüsünü kaybedebilir. Mantık sanatı aracılığıyla doğruyu yanlıştan ayırmayı bilen ve doğru gibi görünen yanlış durumların farkına varan insan, sözde mutluluk ve gerçek mutluluk ayırımını da yapabilir. Gerçek mutluluğun bilgisine ulaşan insan, bu mutluluğu kazanma yöntemlerinin ne olduğunu yine mantık sanatı ile belirleyebilir.

Bilgi ve erdem sorunu olan mutluluğa insan ancak felsefe öğrenmekle ulaşabilmektedir. Felsefenin teorik ve pratik kısımlarını oluşturan ilimleri öğrenmek için mantık sanatı, alet ilmi veya çağdaş ifadeyle söylersek yöntembilim niteliğindedir. Bu bakımdan insanın diğer ilimleri öğrenebilmesi için zorunlu olarak önce mantık öğrenmesi gerekmektedir. Bu nedenle Fârâbî'nin felsefesinde, insanın sonsuz mutluluğa ulaşması için mantık bilmesi zorunludur. İnsanın bilgi sahibi olmasının temeli olan mantık, onun mutluluğa ulaşmasının da ön koşuludur.

⁴⁸ Fârâbî, *İlimlerin Sayımı*, 10-12.

⁴⁹ Farabî, *Mutluluk Yoluna Yönelme (Tenbih Alâ Sebili's-Sa'âde)*, 53.

⁵⁰ Hilmi Ziya Ülken, *Farabi* (İstanbul: Kanaat Kitabevi, 1940), 33.

Kaynakça

- Aristoteles. *Nikomakhos'a Etik*. çev. Saffet Babür. Ankara: BilgeSu Yayınları, 2011.
- Aydınlı, Yaşar. "Fârâbî ve Bağdat Meşşâî Okulu". *İslâm Felsefesi: Tarih ve Problemler* içinde, ed. M. Cüneyt Kaya, 145-182. İstanbul: İsam Yayınları, 2013.
- Cihan, Ahmet Kamil. "İslam Düşüncesinde Ahlak-Din İlişkisi". *İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi* içinde, ed. Murat Demirkol, 81-99. Ankara: Bilay Yayınları, 2020.
- Coşar, Hakan. "İslam Ahlak Düşüncesi ve Filozof Ahlakçılar", *İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi* içinde, ed. Murat Demirkol, 39-75. Ankara: Bilay Yayınları, 2020.
- el- Fârâbî, Ebû Nasr. *El-Medinetü'l Fâzıla*. çev. Nafiz Danışman. İstanbul: MEB Yayınları, 1990.
- el-Fârâbî, Ebû Nasr. *Din Üstüne: Kitabü'l-Mille*. çev. Yaşar Aydın. Bursa: Arasta Yayınları, 2002.
- el-Fârâbî, Ebû Nasr. *Fusulü'l – Medeni: Siyaset Felsefesine Dair Görüşler*. çev. Hanifi Özcan. İzmir: İstiklal Matbaası, 1987.
- el-Fârâbî, Ebû Nasr. *Es-Siyasetü'l - Medeniyye veya Mebâdi'ul – Mevcudât*. çev. Mehmet Aydın – Abdulkadir Şener - M. Rami Ayas. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1980.
- el-Fârâbî, Ebû Nasr. *İdeal Devlet*. çev. Ahmet Arslan. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020.
- el-Farabî, Ebû Nasr. *İhsâ'ül-Ulûm: İlimlerin Sayımı*. çev. Ahmet Ateş. İstanbul: MEB Yayınları, 1989.
- el-Farabî, Ebû Nasr. *İlimlerin Sayımı*. çev. Ahmet Arslan. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020.
- el-Fârâbî, Ebû Nasr. *Mutluluğun Kazanılması (Tahsîlu's – Sa'âda)*. çev. Ahmet Arslan. İstanbul: Divan Kitap, 2012.
- el-Fârâbî, Ebû Nasr. *Mutluluk Yoluna Yönelme (Tenbih Alâ Sebîli's-Sa'âde)*. çev. Hanifi Özcan. İzmir: Anadolu Matbaacılık, 1993.
- Erkızan, Hatice Nur. "Aristoteles'te İnsanın Doğası Üzerine". *Cogito* 77 (2014): 237-248.
- Hammond, Robert. *The Philosophy of Alfarabi And Its Influence On Medieval Thought*. New York: The Hobson Book Press, 1947.
- Mengüşoğlu, Takiyettin. *İnsan Felsefesi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1988.
- Merkit, Nuriye. *Sigmund Freud'un Uygurlık Anlayışı*. Kayseri: Kimlik Yayınları, 2020.
- Özcan, Hanifi. *Fârâbî'nin İki Eseri: Fusûlü'l-Medenî – Tenbîh Alâ Sebîli's-Sa'âde*. İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2005.
- Özturan, Hümeysra. "Ahlaki Müeyyide". *İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi* içinde, ed. Murat Demirkol, 217-228. Ankara: Bilay Yayınları, 2020.
- Platon. *Devlet*. çev. Selahattin Eyüboğlu, M. Ali Cimcoz. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011.
- Platon. *Philebos*. çev. Furkan Akderin. İstanbul: Say Yayınları, 2013.
- Rescher, Nicholas. *Al-Farabi's Short Commentary on Aristotle's Prior Analytics*. University of Pittsburgh Press, 1963.
- Street, Tony. *İslâm Mantık Tarihi*. çev. Harun Kuşlu. İstanbul: Klasik Yayınları, 2013.
- Şahin, Hasan. *İslam Felsefesi Tarihi Dersleri*. Ankara: Önder Matbaacılık, 2000.
- Tokat, Latif. "Farabi Felsefesinde Mutluluğun Araştırılması". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 3 (2006): 133-157.

Ülken, Hilmi Ziya. *Farabi*, İstanbul: Kanaat Kitabevi, 1940.

Vural, Mehmet. *İslâm Felsefesi Tarihi: İslâm Düşüncesinin Tarihsel Seyri*. Ankara: Elis Yayınları, 2019.